

Część I.

dr Bogusława Filipowicz

Institut Profilaktyki Społecznej i Resocjalizacji

Uniwersytet Warszawski

Etyka w drzewie życia w ujęciu prof. Marii Ossowskiej

Wprowadzenie

Do wybuchu II wojny światowej (1939-1945), zanim Niemcy i Związek Radziecki zaczęły systematycznie niszczyć życie fizyczne i duchowe społeczeństwa II Rzeczypospolitej Polskiej, Maria Ossowska z domu Niedźwiecka (1896-1974) napisała wiele prac dotyczących etyki, m.in.: recenzję do tekstu Władysława Tatarkiewicza „O bezwzględności dobra” (1919), „Zarys aksjologii stoickiej” (1923), „Moralność jako fakt społeczny” (1934), „Egoizm” (1934), „Etyka” (1934), „Siły moralne wspólne wszystkim ludziom, ich źródła i rozwój poprzez wychowanie” (1936), „Trzy nurty w moralności” (1936), „Cnota” (1939). Artykuł „Z etyki stosunków merkantylnych” został opublikowany w konspiracji, w 1943 r. Dwa lata po wojnie, w 1947 r., dzięki wsparciu rządu Szwecji w ramach prac nad odbudową kultury w Polsce, wydano „Podstawy nauki o moralności” (Ossowska, 2004; klasyfikacja za: Smoła, 1983). W tym samym roku opublikowano „Egoizm i altruizm a typy stosunków społecznych” (Ossowska, 1983c)¹.

¹ Ossowska - 1919 = Ossowska, M. (1983). *Recenzja z: W. Tatarkiewicz, O bezwzględności dobra*. W: M. Ossowska, *O człowieku, moralności i nauce. Miscellanea*. Zebrały i opracowały: M. Ofierska, M. Smoła, Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, s. 11-13.

Ossowska - 1934 = Ossowska, M. (1983). *Egoizm*. W: M. Ossowska, *O człowieku, moralności i nauce. Miscellanea*. Zebrały i opracowały: M. Ofierska, M. Smoła, Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, s. 249-253.

Ossowska - 1934 = Ossowska, M. (1983). *Etyka*. W: M. Ossowska, *O człowieku, moralności i nauce. Miscellanea*. Zebrały i opracowały: M. Ofierska, M. Smoła, Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, s. 254-258.

Ossowska - 1936 = Ossowska, M. (1983). *Siły moralne wspólne wszystkim ludziom, ich źródła i rozwój przez wychowanie*. W: M. Ossowska, *O człowieku, moralności i nauce. Miscellanea*. Zebrały i opracowały: M. Ofierska, M. Smoła, Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, s. 298-299.

Kwestie etyczne wykładane przez Prof. Ossowską oparte są o analizę starożytnych źródeł tej nauki. Znajdują się m.in. w tekstach szkoły stoików rozwijającej się od końca IV w. przed J.-Chr. do II w. po J. -Chr. (Hadot, 2000, s. 169-184). Na ziemiach basenu Morza Śródziemnego starożytnym nauczycielom zasad stoickich towarzyszyli wyznawcy judaizmu i rodzącego się chrześcijaństwa (Simon, Benoit, 1968; Baslez, 2016). Odwoływali się do korzeni biblijnych etyki stojącej na straży wartości, życia.

1. Metafora drzewa wiedzy i wartość życia

W antycznym wzorze filozofii mędrzec realizuje swoje życie w oparciu o wiedzę o świecie fizycznym i normy moralne. O wyborze szkoły filozoficznej wspomagającej kierowanie się w życiu normami moralnymi decyduje intelekt człowieka drogą dociekań na temat rzeczywistości. Wcielenie w życie norm moralnych jest zatem owocem racjonalnej pracy człowieka świadomego swoich wyborów. Jedną z konsekwencji wyboru życia filozoficznego to podjęcie przez osobę kształcenia innych ludzi tak, by nabyli, drogą ćwiczeń, umiejętności podejmowania wyboru, m.in. postawy i działań afirmujących życie. Dochodzi wtedy do urzeczywistnienia norm moralnych, którymi kieruje się mędrzec: swoim przykładem i lekcją prowadzi współczesnych mu drogą scholaryzacji filozofii (Domański, 2005; Filipowicz, 2017b, s. 244).

Maria Ossowska podkreśla, że analiza zachowań człowieka określonych jako etyczne wiąże się bezpośrednio z pojmowaniem dobra i zła (Ossowska, 1983d, s. 11). Etyka nie jest jednak, jak zauważa omawiając pracę Władysława Tatarkiewicza „O bezwzględności dobra”, ścieżką prowadzenia człowieka tak, by jego postępowanie zostało uznane za etyczne. Jest natomiast nauką kształcącą w umiejętności określenia jakie przedmioty poznawane przez człowieka posiadają „wartości

Ossowska - 1936 = Ossowska, M. (1983). *Trzy nurty w moralności*. W: M. Ossowska, *O człowieku, moralności i nauce. Miscellanea*. Zebrały i opracowały: M. Ofierska, M. Smoła, Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, s. 300-309.

Ossowska - 1943 = Ossowska, M. (1983). *Z etyki stosunków merkantylnych*. W: M. Ossowska, *O człowieku, moralności i nauce. Miscellanea*. Zebrały i opracowały: M. Ofierska, M. Smoła, Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, s. 351-354.

Ossowska - 1947 = Ossowska, M. (1983). *Egoizm i altruizm a typy stosunków społecznych*. W: M. Ossowska, *O człowieku, moralności i nauce. Miscellanea*. Zebrały i opracowały: M. Ofierska, M. Smoła, Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, s. 387-394.

dodatnie” a jakie „wartości ujemne”. Wiedza o rozwiązaniach etycznych w tym zakresie jest niezbędnym warunkiem analizy wyboru postępowania i jego realizacji. W zadaniu tym uwzględniona jest także wiedza o wyniku podjętych czynów. Osoba zajmująca się kształceniem teorii etyki uczy więc rozpoznawania tego co dobre i co złe. Cechy te, nazywane też wartościami, pozwalają na realizację słusznego czynu. Będzie on określony mianem etyczny, bo poprzedzony analizą sytuacji i podjęciem słusznego wyboru takich działań, które skierują człowieka ku dobru i dobro pomnożą (Ossowska, 1983d, s. 13).

W koncepcji kreacjonistycznej (Cazelles, 2000) zanotowanej przez redaktorów Biblii, porównywanej z tekstami mitologicznymi starożytnego Bliskiego Wschodu (Lambert, 2013), principia etyki wyłożone są językiem prawa kultury semickiej (Filipowicz, 2014, s. 131, 161-162). Jeden z obrazów podstawowych norm etycznych ujęty pisemnie w okresie perskim (539 - 330 przed J.-Chr.) to narracja biblijna o ogrodzie Eden, *gan be'eden*. W pierwszym i drugim rozdziale Księgi Rodzaju rozumienie wartości życia usytuowane zostało w kontekście rozumienia wartości nauki: wiedzy o dobru i złu. Jej metaforą są drzewa: drzewo życia, *we'eĉ haḥayyîm* i drzewo poznania dobra i zła, *we'eĉ hadda'at tōb wara'* (Rdz 2, 9; Vermeulen, 2017). Poprzez użycie terminu *tōb* opis ten poprzedza ciąg zdań o odniesieniach normatywnych (Rdz 1, 1-28) (Filipowicz, 2004). To co dobre, *tōb*, jak czytamy w opisie stworzenia, jest dziełem Stwórcy, gwaranta prawa.

Do obrazu drzewa, którego kształt służy ukazaniu gradacji nauk, odwołuje się Kartezjusz (1596-1650). Etyka jest jedną z trzech gałęzi drzewa filozoficznego, jego pień stanowi fizyka, korzenie zaś metafizyka (Tatarkiewicz, 2009, s. 52).

W oparciu o dokumenty biblijne, o wartości życia uczą starożytni pisarze chrześcijańscy. Jeden z wykładów patrystycznych na temat zachowania etycznego, przywracającego w imię przyjaźni życie umarłemu mężczyźnie, dotyczy tekstu o wskrzeszeniu Łazarza (J 11, 1-45). Pośród wielu komentarzy Ojców Kościoła (Stawiszyński, 2017) pisma o cudzie wskrzeszenia pozostawił m.in. Potamius Olisiponensis, biskup Lizbony (IV wiek) w *De Lazaro* (PL 8, 1411-1415) i Amphilo-chius Iconiensis, biskup Iconium w Kapadocji (IV wiek) w *Oratio in Lazarum quatruiduanum* (PG 39, 59-65). Jako nauczyciele, Ojcowie Kościoła wykładali znaczenie prawa i moralności. Toteż ewangeliczny opis wskrzeszenia człowieka służył biskupom za argumentację w lekcjach o skutkach przekroczenia prawa. W hebrajskich zbiorach kuzuistycznych (Filipowicz, 2014, s. 144-146) termin *'awôn* (BDB, s. 730-731) nazywa „przestępstwo”. W tłumaczeniach Biblii stosowany jest dla

'*awôn* mniej precyzyjny wyraz „grzech”. Z upływem czasu, w toku zmian społeczno-prawnych i zanikaniu sprawowania kontroli nad ludźmi przez instytucje religijne, tak judaistyczne jak i chrześcijańskie, termin '*awôn* zdaje się tracić na powadze. Przyczyną tego stanu jest m.in. brak aplikacji kar za popełnienie wykroczeń wobec praw Dekalogu. Wyraz '*awôn* – grzech zachował konotację religijną uchodzącą w obecnej recepcji za nieobowiązującą. Jest tak wskutek laicyzacji społeczeństwa cywilizacji zachodniej rezygnującego z ćwiczeń duchowych (Domański, 2005; Hadot, 2003). Ich rola wydaje się jednak fundamentalna gdy chodzi o socjalizację ludzi i zachowanie przez nich norm prawnych. Biblijne przywołują autorytet Boga. Gdy brak praktyk reagowania, zgodnie z przepisami Tory i komentarzami do niej, na wydarzenia gdzie dochodzi do '*awôn*, zarówno sam wyraz jak i kryjące się za nim historie ludzkie opisane w dokumentach pozostają w polu analiz historyków prawa, etyki i moralistów.

W odniesieniu do '*awôn* i historii wskrzeszenia Łazarza jak i w nawiązaniu do wskrzeszenia syna wdowy z Nain (Łk 7, 11-17) i córki Jaira (Mt 9, 18-19.23-26; Mk 5, 21-24.35-43; Łk 8, 40-42.49-56) starożytną lekcję o potrzebie skorygowania zachowań człowieka napisał patriarcha Konstantynopola Gregorius Nazianzenus (IV wiek) w *Oratio* 40, 33 (SCh 358, 272-275), Święty Augustyn w *Sermo* 254, 3 (PL 39, 2216)² i w *De Sermonem Domini in Monte* I 12, 35 (CCL 35, 89-39)³. W *De Sermonem Domini in Monte* biskup z Hippony (354 – 430 po J.-Chr.) wyklada związek między trzema stopniami zainteresowania się człowieka czynem zabronionym. Są to: sugestia, upodobanie i wyrażenie zgody. Człowiek może popełnić nieprawość planując ją, wypełniając czyn zabroniony jeden raz i przez trwanie w przyzwyczajeniu do powtarzania go. Przekroczenie prawa porównane jest do śmierci. Istotne jest również miejsce, gdzie człowiek może umrzeć w konsekwencji popełnienia czynu zabronionego. Śmierć poniesiona w domu jest skutkiem tego, że człowiek wyraża zgodę na zło. Druga śmierć może zaskoczyć człowieka za drzwiami domu. Oznacza to, że po

² „De morte animae dixit, quae propter peccatorum aegritudinem eveniet illi.”

³ „Sicut ergo tribus gradibus ad peccatum peruenitur: suggestionem delectationem consensione, ita ipsius peccati tres sunt differentiae: in corde in facto in consuetudine, tamquam tres mortes: una quasi in domo, id est cum in corde consentitur libidini, altera iam prolata quasi extra portam, cum in factum procedit ad sensum, tertia, cum in consuetudinis malae tamquam mole terrena premitur animus, quasi in sepulchro iam putens. Que tria genera mortuorum dominum resuscitasse quisquis euangelium legit agnoscit. Et fortasse considerat, quas differentias habeat etiam ipsa uox resuscitantis, cum alibi dicit: *Puella surge!*, alibi: *Iuuenis, tibi dico, surge!* alibi: *Infremuit spiritu et fleuit et rursus fremuit*, et post deinde uoce magna clamauit: *Lazare, ueni foras!*”

dopuszczeniu do myśli możliwości przekroczenia prawa człowiek przystąpił tym samym do aktu. Trzecia śmierć wynika z przemocy jaką człowiek doświadcza sam siebie wskutek wielokrotnego przekraczania prawa ze względu na swoje przyzwyczajenie do postępowania inaczej niż stanowi prawo. Przyzwyczajenie to jest wobec tego zbrodnicze. Św. Augustyn wskazuje następnie bożą płaszczyznę uwolnienia człowieka od skłonności do popełniania przestępstw i okoliczności jakie do nich prowadzą. Oddziałując słowem Chrystus przywołuje do życia dziewczynkę, syna wdowy i zaprzyjaźnionego starszego mężczyznę. Według wykładu o prawie i moralności Św. Augustyna śmierć jest nieobecnością Boga w człowieku, skutkiem postępowania wbrew zasadom normatywnym, za którymi stoi Bóg jako prawodawca. Biskup Akwilei Chromatius Aquileiensis (zmarł ok. 407 r.) napisał w *Sermo 27, 1*: „[...] śmierć nie mogła zatrzymać tego kogo przywoływało Życie”⁴ (CCL 9A, 124, SCh 164, 106-107).

2. Mary Cassatt i Gela Seksztajn: malarska metafora drzewa i owoców życia

Pod koniec XIX wieku, Mary Cassatt (1844-1926) amerykańska Francuska wystawiła w Chicago „Nowoczesną kobietę”. Tryptyk został namalowany na zamówienie Amerykanki Berthy Palmer znanej mecenas sztuki, filantrop, przewodniczącej Board of Lady Managers, odpowiedzialnej za zorganizowanie na Wystawie Światowej w 1893 r. pawilonu ekspozycji dzieł kobiet. Mary Cassatt mimo krytyki projektu ze strony Edgarda Degas, któremu powierzyła swój pomysł, wykonała zlecenie. Była to dekoracja wnętrza głównej sali wystawy w Women’s Building. Architekt budynku, Sophie Hayden, zaprojektowała w nim beczkowy przeszklony dach. Tuż pod nim, w łuku muru wieńczącego ścianę krużgankową, Mary Cassatt namalowała trzyczęściową scenę. Do dzisiaj uchodzi za zaginioną, znamy ją z dokumentacji wystawy światowej z 1893 r. (Tiller, 2018, s. 11). Środkowa scena, dobrze doświetlona centralnym światłem padającym z verrière, przedstawia trzy grupy kobiet. Znajdują się w sadzie. Z lewej strony młode dziewczęta trzymają wspólnie kosz. Jest pusty. Kobiety obok, w środku obrazu, zrywają jabłka. Czyni to właściwie jedna z nich. Stojąc na drabinie jedną dłonią chwyta jej szczebla, w drugiej trzyma owoc. Podaje go czekającej u podnóża drabiny dziewczynce. Postać drugiej dorosłej kobiety wydaje się być szczególnie istotna. Bez niej drabina nie miałaby wsparcia: pień drzewa, z którego zrywane są owoce jest bowiem niewidoczny.

⁴ „[...] neque mors tenere poterat, quem vita vocabant”.

Widać za to dobrze gałęzie jabłoni. Zwieszają się od góry, pełne owoców, gotowe na przyjęcie rąk poszukujących jabłek. Na prawo od kobiet stoją kolejne dziewczęta. Wypełniają owocami kosz wsparty o murawę. Obraz łukowy prawej części tryptyku przedstawia trzy kolejne kobiety. Jedna z nich siedzi na trawie, odpoczywa i przygląda się kobiecie grającej na mandolinie i kobiecie tańczącej. Spódnica tancerki wydaje się być równie lekka jak jasna koronkowa sukienka dziewczynki z obrazu w łuku lewym tryptyku. Układ ruchu postaci, od lewej strony naściennego obrazu do prawej, jest dynamiczny. Sześć namalowanych w medalionach niemowląt w kwietnym szlaku tworzy ramę tryptyku.

Tak zwaną „próbą b” chicagowskiej alegorii jest akwaforta „L’espazier” (Inv. EM Cassatt 8b). Wystawia ją od 9 marca 2018 r. Musée Jacquemart-André w Paryżu. W malarskiej próbie na temat alegorii drzewa życia Mary Cassatt przedstawiła na pierwszym planie obrazu dwie kobiety. Drabina, na której stoi kobieta ubrana w suknię o błękitnym deseni w bluszcze, wsparta jest o mur. U podnóża muru rośnie jabłoń lub drzewo pigwy. Jej gałęzie zostały wplecione w kamienie muru i przeprowadzone tak, by nie zasłaniały prześwitu w głąb innej części ogrodu. Prowadzi do niej piaskowa alejka. Perspektywa jest daleka, jasna. Przy jabłoni stoi druga kobieta. W ramionach trzyma nagie niemowlę. Jej suknia jest różowa jak suknia falbankowa kobiety z obrazu „Jeunes femmes cueillant des fruits”⁵. Deseń szary. Być może są to drzewa jabłoni. Odległość między kobietami jest na wyciągnięcie dwóch ramion. Błękitna kobieta przekazuje niemowlęciu zerwany owoc. Niebu nad murem z jabłonią Mary Cassatt dała ciemniejszy pas błękitu.

Tryptyk z wystawy w Chicago i akwaforta „L’espazier” są bukoliczną metaforą międzypokoleniowego przekazania wiedzy: młode matki zbierają owoce z drzewa poznania i przekazują je młodszemu pokoleniom inkarnowanym w obrazach przez postaci dziewczynek. Na drodze transmisji wiedzy, a w niej etyki, są dzieci. Motyw matki trzymającej w ramionach dziecko Mary Cassatt wpisała na stałe do swojej twórczości w szkicach, pastelach, olejach, grafice, akwaforcie (Crepaldi, 2004). Ostatnie prace artystki z pierwszej dekady XX-go wieku poświęcone są macierzyństwu.

Dzieci są też najczęstszym tematem prac Geli Seksztajn (1907-1943). To portrety. Rysunki jakie wykonała ołówkiem, czarną kredką, węglem i tuszem, szkice

⁵ Mary Cassatt, 1892, olej na płótnie. Kolekcja Carnegie Museum of Art, Pittsburg.

i akwarele znamy dzięki Archiwum Ringelbluma (Epsztein, 2011)⁶. Do jednej z dziesięciu metalowych skrzynek w jakich zdeponowano do ukrycia archiwalia getta warszawskiego malarka włożyła swoje prace. Rozmiar skrzynki to: 50 – 30 – 15 cm. Na te wymiary zostały przycięte karty prac (Tarnowska, 2011, s. XLII). Wybrała szczególnie te, które przedstawiały bliskich jej ludzi. Oprócz rodziny (Tarnowska, 2011, prace nr 267-269), Gela Seksztajn portretowała przyjaciół (Tarnowska, 2011, s. XVIII-XIX). I dzieci getta. Skrzynie zakopano na przełomie lipca i sierpnia 1942 r. w piwnicy budynku przy ul. Nowolipki 68 w Warszawie. Przed wojną mieściła się tam szkoła im. Bera Borochowa, w której Gela uczyła rysunku. Było to również miejsce schronienia w okresie Grossaktion Warschau.

Gela Seksztajn nie opuściła murów getta warszawskiego. Metaforą pozostaje wspomniana głęboka perspektywa jasnego ogrodu z akwaforty „L’espallier” Mary Cassatt. Gela Seksztajn kochała życie, świadoma, że okrutnie gaśnie, w wieku 36 lat (Tarnowska, 2011, s. 189)⁷. Z dokumentów wiemy, że była mamą. Urodziła dziecko w listopadzie 1940 r., tuż przed zamknięciem getta. Córeczka miała na imię Margolit, mąż Izrael Lichtensztajn. W czasach getta był jednym z dokumentalistów współpracującym z Emanuelem Ringelblumem. Gela i Izrael pobrali się na rok przed wojną. Mieszkając w zamkniętej dzielnicy Warszawy, organizowali nauczanie dla dzieci. Pośród zaleceń dla nauczycieli szkół w getcie objętych patronatem CISZO czytamy: „[...] *W obliczu obecnych zagrożeń pragniemy uchronić życie duchowe dziecka*” (Tarnowska, 2011, s. XXXIV). Podkreślano potrzebę rozwinięcia kontaktów koleżeńskich między dziećmi, nauczanie ich życzliwości, dzielenia się radością, bycia odpowiedzialnym, punktualnym. „[...] *Troszczymy się o społeczno-etyczne wychowanie dziecka [...]*” (tamże).

Do swoich prac zdeponowanych w Archiwum Ringelbluma Gela Seksztajn załączyła testament zatytułowany „Kilka dat z mojego życia”: „[...] *Przygotowywałam wystawy prac i rysunków dzieci. Robiłam kostiumy na przedstawienia dziecięce*

⁶ Podziemne Archiwum Getta Warszawskiego powstało w listopadzie 1940 r. dzięki pracom konspiracyjnej organizacji „Oneg Szabat” (Radość Soboty). Grupę tę stanowiło kilkanaście osób kierowanych przez dra Emanuela Ringelbluma (1900-1944). Zespół „Oneg Szabat” opracowywał monografię na temat ludności żydowskiej żyjącej na ziemiach polskich w czasie II wojny światowej. Wraz z 1942 r., skoncentrowano się na dokumentowaniu zagłady Żydów w Generalnej Guberni. Na przełomie lipca i sierpnia 1942 r. pierwsza część archiwum została zakopana na terenie getta, w piwnicy domu przy Nowolipki 68 w Warszawie. Drugą część archiwaliów ukryto w tym samym miejscu w lutym 1943 r. Obie części zostały odnalezione. Trzeciej części dokumentacji Archiwum Ringelbluma stale brak.

⁷ Zob. autoportret Geli Seksztajn na rys. 266.

(Tarnowska, 2011, s. XXXVI)⁸ i otrzymałam premię pieniężną. 4 listopada 1940 roku urodziłam moją córeczkę. To jest moje szczęście i moja duma. Udane, zdolne i ładne dziecko. To jest również mój dramat i ból. Jeśli chciałabym żyć, to dla mojej ukochanej córeczki” (Tarnowska, 2011, s. 23).

Rodzina Geli, Izraela i Margolit Lichtensztajnow zginęła prawdopodobnie na początku powstania w getcie warszawskim, w 1943 r. Przetrwała w pamięci ludzi dzięki uratowanym obrazom. Zaświadczyła o woli życia, która, jeżeli nie zagraża jej zniszczenie zewnętrzne, jest siłą człowieka i wspomaga go w ekstremalnych trudnościach (Esrail, 2017)⁹.

3. Etyka przedmiotem nauczania uniwersyteckiego i praktyką życia

Żoliborskie mieszkanie Profesorstwa Ossowskich w III Kolonii Warszawskiej Spółdzielni Mieszkaniowej, o którym prawdopodobnie M. Ossowska wspomina w liście do męża z 4 czerwca 1941 r. (za: Neyman, 2000)¹⁰, było jednym z miejsc tajnego nauczania zorganizowanego przez Uniwersytet Warszawski. Nazywano je „przysłupią”, „gadalnją” i rozmawiano o naukach systematyzujących historię moralności. Henryk Hiż, specjalizujący się w logice, przyjeżdżał na nie ze Śródmieścia. Wspomina Stanisława Ossowskiego (*Z dziejów podziemnego Uniwersytetu Warszawskiego*, 1961c, s. 29) i seminarium z zagadnień etyki prowadzone przez jego żonę (*Z dziejów podziemnego Uniwersytetu Warszawskiego*, 1961c, s. 34). W maju 1940 r. H. Hiż otrzymał zadanie od prof. Tadeusza Kotarbińskiego (1886-1981) by przygotował wykład z filozofii dla grupy polonistów. Krystyna Dąbrowska została polecona przez M. Ossowską profesorowi Tatarkiewiczowi (1886-1980). Mieszkał na żoliborskiej Kolonii Staszica (*Z dziejów podziemnego Uniwersytetu Warszawskiego*,

⁸ Uczniowie szkoły z Nowolipek 68 w Warszawie, w maju 1942 r. wystawili w teatrze „Femina” przedstawienie „Pory roku”. Tego roku Gela Seksztajn otrzymała od Adama Czerniakowa, przewodniczącego Judenratu, nagrodę za pracę z dziećmi.

⁹ Raphaël Esrail przyrzekł sobie, że jeśli tylko przeżyje wojnę odnajdzie dziewczynę spotkaną w obozie w Drancy i spełni daną jej obietnicę pocałunku. Oboje żyją. W małżeństwie zawartym po wojnie urodziła się im córka. Mają dwoje wnuków: Damien i Aurélie.

¹⁰ „Mój Ukochany! [...] Wyjazd na wieś bardzo problematyczny, bo wuj sobie tego nie życzy i będę prawdopodobnie musiała się do jego życzeń przystosować. Jestem i tak uprzywilejowana, że mieszkam na Żoliborzu, gdzie jest tyle dobrego powietrza i gdzie tak niedaleko jest do Wisły, z której postaram się w tym roku skorzystać! [...] praca idzie mi opornie, bo nadzwyczaj trudno jest obecnie strzepnąć z siebie troski gospodarcze, które absorbują niemal tak, jak w pierwszym miesiącu po naszym powrocie z Czorsztyna [...]”.

1961a, s. 37-56)¹¹. Tam egzaminował studentów UW. O obowiązkowych na pierwszym roku studiów humanistycznych wykładach z logiki, metodologii i teorii poznania prowadzonych przez Prof. Ossowską wspomina Krzysztof Dunin-Wąsowicz (*Z dziejów podziemnego Uniwersytetu Warszawskiego*, 1961b, s. 25-36)¹². Pierwsze tajne komplety Uniwersytetu Warszawskiego zorganizowano jesienią 1940 roku. Kształceniem objęto studentów takich specjalności jak: teologia, historia, polonistyka, pedagogika, psychologia, filologia klasyczna i nowożytna, studium słowiańskie, prawo, ekonomia, matematyka, fizyka, chemia, biologia, geografia, medycyna, farmacja i stomatologia (Konarski, 1967, s. 276-285).

Na Wydziale Humanistycznym konspiracyjnego UW, z sekcji historycznej prowadzonej przez prof. Tadeusza Manteuffela (1902-1970), wraz z rokiem akademickim 1943/44 odłączyła się historia sztuki. Gdyby nie wojna i polityka eksterminacyjna prowadzona przez Niemcy wobec ludności podbitej Polski, warszawscy studenci historii sztuki i literatury spotkaliby może na vernisażu Gełę Seksztajn.

Wszyscy studenci, wbrew niemieckiej polityce akulturacji podbitego społeczeństwa polskiego, uczyli się historii filozofii, a w niej nauk o moralności, etyki traktowanej często jako teoria postępowania (Ossowska, 1983b, s. 256). Wydaje się, że pośród jej zagadnień mogły być podejmowane następujące problemy: umiejętność prowadzenia analizy (Ossowska, 1983d, s. 12); to, czym jest dzielność w ujęciu Arystotelesa (384-322 przed J.-Chr.) wyłożona w „Etyce nikomachejskiej” (Arystoteles, 2007, s. 79)¹³ i wiedza o dzielności etycznej i dianoetycznej (Arystoteles, 2007, s. 104)¹⁴; rola przyjaźni między ludźmi „etycznie dzielnymi” (Arystoteles, 2007, s. 243)¹⁵; znaczenie czynów etycznych w wydarzeniach konfliktu i uczenie pamięci o nim (Królikowska, 2009; Marsick, Sauquet, 2005); rozumienie i praktykowanie principów *iustitia* i *caritas* (Ossowska, 2000, s. 150-157) oraz wiedza o korzyściach jakie przynosi przywrócenie harmonii (Ossowska, 1983g, s. 303) w społeczeństwie; znaczenie własnego dobra w kontekście działań podejmowanych na rzecz współzycia społecznego (Ossowska, 1983b, s. 225); złożoność kategorii ocen moralnych (Ossowska, 2004, s. 580-587), czyny osób sprawiedliwych i umiar-

¹¹ Wspomnienie z 1958 r.

¹² Wspomnienie z 1959 r.

¹³ Arystoteles, *Etyka Nikomachejska* X, 6.

¹⁴ Arystoteles, *Etyka Nikomachejska* II, 1.

¹⁵ Arystoteles, *Etyka Nikomachejska* VIII, 5.

kowanych (Arystoteles, 2007, s.167-192)¹⁶, funkcjonowanie zasad sprawiedliwości (Ossowska, 2000, s. 131-147) i wagę praktyki zawartej w formule *suum cuique* (Marcus Tullius Cicero, 1960¹⁷; Burczak, Dębiński, Jońca, 2013); charakter postawy człowieka kierującego się sprawiedliwością (Ossowska, 2000, s. 141-142; Deutsch, 2005) i wytrwałość w postępowaniu etycznym ze względu na decyzje i wolę człowieka wsparte rozpoznaniem intelektu (Ossowska, 1983e, s. 299); wiedza o postawach związanych z egoizmem (Ossowska, 1983a) i stanowisku wobec etyki naturalistycznej reprezentowanej m.in. przez Thomasa Hobbesa (1588-1679) stawiającego tezę, że w naturze człowieka jest okazywanie drugiemu człowiekowi wrogości (Tatarkiewicz, 2009, s. 77-78). Prof. Ossowska nie zgadzała się z takim stanowiskiem (Ossowska, 1983a, s. 252).

Profesor Ossowska z mężem pomagali podczas wojny Żydom. Wspomniany już adres żoliborski wydaje się być kluczowym miejscem dla tej działalności. Mimo opracowań przedstawiających portret i pracę uczzonej trudno jednak znaleźć zwarte informacje na ten temat. (Dudek, Konstańczak, Zegzuła-Nowak, 2011, s. 13-32 oraz s. 796-800; Neyman, 2002, s. 15-82). O okolicznościach ratowania warszawskiej lub przybyłej do stolicy ludności żydowskiej nie przeczytamy między wierszami korespondencji Ossowskich (Neyman, 2002)¹⁸. W zbiorze listów brak informacji o roku 1942, gdy Niemcy rozpoczęli zorganizowaną eksterminację w ramach m.in. Grossaktion Warschau (m.in. bibliografia w: Filipowicz, 2017a).

Informacji o ratownictwie nie przeczytamy w dwutomowej encyklopedii Izraela Gutmana o polskich Sprawiedliwych (Gutman, 2009), ani w obszernej dokumentacji, ze wskazaniem źródeł akt, zebranej przez Michała Grynberga (Grynberg, 1993). Natomiast w haśle encyklopedycznym Britanniki (Encyklopedia Britannica, 2002, s. 319-320) poświęconym Ossowskim czytamy, że w warszawskim mieszkaniu ukrywali żydowskie dziecko; zagadnienia tego nie podejmuje już redakcja Wielkiej Encyklopedii PWN (Wielka Encyklopedia PWN, 2004).

¹⁶ Arystoteles, *Etyka Nikomachejska V, 1*: analiza zakresu pojęciowego sprawiedliwości i niesprawiedliwości, tego kim jest człowiek sprawiedliwy a kim niesprawiedliwy.

¹⁷ Marcus Tullius Cicero, *O cnotach*, s. 546.

¹⁸ Z lat okupacji Polski przez Niemcy i Związek Sowiecki (1939-1945) zachowały się dwa listy małżeństwa Ossowskich z 1941 roku (list M. Ossowskiej z 4 czerwca i list S. Ossowskiego z 24 września), jeden list z 1943 roku (list S. Ossowskiego z 23 maja), dwa listy z 1944 roku (listy S. Ossowskiego z 14 i 18 września) i jeden list z 1945 roku (list S. Ossowskiego do żony z 12 lutego).

Pewne światło w tej sprawie, stale skromne, znajdujemy w relacji Władysława Bartoszewskiego (1922-2015) o funkcjonowaniu Rady Pomocy Żydom Żegota¹⁹: *„Piątego września 1942 roku z getta wyszedł Adolf Berman z żoną Basią. Wtedy go jeszcze nie znałem, ale o fakcie (bez nazwiska), że z getta wyszedł pewien znany sprzed wojny młody działacz społeczny opieki nad dzieckiem i naukowiec, opowiedzieli mi we wrześniu państwo Ossowscy z Żoliborza, z którymi się widywałem. Oni byli socjalistami, ja byłem katolikiem, to nie odgrywało żadnej roli, albowiem w czasie wojny podziały między ludźmi pewnego pokroju nie istniały na zasadach przedwojennych.”*; oraz: *„Co to znaczy, że w Radzie [= konspiracyjna Rada Pomocy Żydom „Żegota” lub „Konrad Żegota”] brały udział organizacje polityczne? To znaczy, że polskie organizacje wysunęły ze swego grona mandatariuszy, którzy byli w Radzie. To było porozumienie mandatariuszy i aktyw społeczny. Czy tylko z tych organizacji? Nie, nie tylko. Ja, na przykład, nosiłem co miesiąc profesorstwu Ossowskim 2000 zł. dla czterech osób. Oni byli z PPS-u, a nie otrzymywali pieniędzy z PPS-u, lecz ode mnie – od Rady Pomocy Żydom”* (Bartoszewski, 2013a, s. 66 i 84; Bartoszewski, 2013b, s. 130, 181). O pomocy warszawskiego środowiska naukowego, w tym Profesorstwa Ossowskich, swoim uczniom, kolegom i ich rodzinom pochodzenia żydowskiego pisze m.in. Antonina Żabińska, żona dr Jana Żabińskiego dyrektora warszawskiego ZOO (Żabińska, 2017, s. 105). Janina Raabe-Wąsowiczowa pseudonim „Ewa”, członek Żegoty precyzuje, że P. Ossowscy stanowili tzw. ogniwo Rady Pomocy Żydom Żegota (Bartoszewski, Lewinówna, 2007, s. 95)²⁰.

Zakończenie

W latach okupacji Polski przez Niemcy i Związek Radziecki, Profesor Maria Ossowska i jej mąż prowadzili w Warszawie konspiracyjne wykłady uniwersyteckie.

¹⁹ Rada Pomocy Żydom kryptonim „Żegota”, powołana 4 grudnia 1942 r., była unikalną, tajną organizacją afiliowaną przy polskich władzach w Londynie i pionach Polskiego Państwa Podziemnego. Jej celem było ratowanie żydowskich współobywateli podlegającym – w warunkach okupacji Polski przez Niemcy - segregacji w imię Ustaw Norymberskich z 1935 r. i decyzji o zagładzie Żydów jaką Niemcy podjęli 20 stycznia 1942 r. na konferencji w Wannsee pod Berlinem. W drugie połowie lipca 1942 r. na terenie Generalnej Guberni Niemcy zaczęli masowo mordować ludność żydowską w ramach tzw. Wielkiej Akcji w niemieckich obozach zagłady. Konspiracja polska wystosowała i przedstawiła we wrześniu 1942 r. propozycję powołania stałego komitetu – działającego w ramach Departamentu Spraw Wewnętrznych Delegatury Rządu na Kraj - na rzecz pomocy społecznej dla ludności żydowskiej.

²⁰ Janina Raabe-Wąsowiczowa („Ewa”), jako pracownik Rady Pomocy Żydom „Żegota” złożyła swoją relację w 1948 r. Zob. Archiwum ŻIH, rel. 5705.

Pomagali też ludności żydowskiej. Byli świadkami naturalistów i utylitarystów kierujących się zasadą *homo homini lupus* (Guyau, 1927, s. 145-152), ocierali się o ludzi o postawach merkantylnych (Ossowska, 1983c) i spotkali się z tymi, którzy niewątpliwie w imię etyki przyjęli i realizowali zadanie ocalenia życia ludzi wtedy najbardziej zagrożonych: żydowskich warszawian. Każde ocalenie ocaliło zarówno ludzi jak i etykę. U źródeł etyki chroniącej życie leży wiedza o bezwzględności dobra (Ossowska, 1983d, s. 12). Wychowanie do takiej dzielności etycznej jest właściwym torem kształcenia o moralności. Jego trud i powodzenie człowiek weryfikuje codziennie (Ossowska 1983e, s. 299).

Bibliografia:

- Arystoteles (2007). *Etyka Nikomachejska*. Przełożyła, wstępem i komentarzem opatrzyła D. Gromska. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bartoszewski, W. (2013a). *O Żegocie relacja poufna sprzed pół wieku*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bartoszewski, W. (2013b). *Władysław Bartoszewski. Mimo wszystko, w rozmowie z Michałem Komarem*. Warszawa: Dom Wydawniczy PWN.
- Bartoszewski, W., Lewinówna, Z. (2007). *Ten jest z ojczyzny mojej. Polacy z pomocą Żydom 1939-1945*. Warszawa: Świat Książki.
- Baslez, M. –F. (2016). *Les premiers bâtisseurs de l'Eglise*. Paris: Fayard Histoire.
- BDB = Brown, F. (1997). *The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon*. Peabody: Hendrickson Publishers, Inc.
- Burczak, K., Dębiński, A., Jońca, M. (2013). *Łacińskie sentencje i powiedzenia prawnicze*. Warszawa : Wydawnictwo C. H. Beck.
- Cazelles, H. (2000). Dieu sauveur et créateur de l'univers. *Communio*, 25 (151), s. 81-95.
- Crepaldi, G. (2004), *Impresjoniści: Gustave Caillebotte, Mary Cassatt, Paul Cézanne...* Przełożyli: K. Dyjas, Z. Okulus, D. Ściborowska-Wytrykus., Warszawa: Arkady.
- Deutsch, M. (2005). *Sprawiedliwość i konflikt*. W: M. Deutsch, P.T. Coleman (red.), *Rozwiązywanie konfliktów. Teoria i praktyka*. Przekład M. Cierpisz, M. Kodura, G. Karnas, A. Kurtyka, (s. 41-64), Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Domański, J. (2005). *„Scholastyczne” i „humanistyczne” pojęcie filozofii*. Kęty: Wydawnictwo Antyk, Marek Derewiecki.

- Dudek, J., Konstańczak, S., Zegzuła-Nowak, J. (2011). *Maria Ossowska (1896-1974) w świetle nieznanych źródeł archiwalnych*. Wrocław: Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego.
- Encyklopedia Britannica, (2002). Poznań: Wydawnictwo Kurpisz.
- Epsztein, T. (2011). *Wstęp*. W: *Inwentarz Archiwum Ringelbluma*. Opracowanie T. Epsztein, (s. 17-79), Warszawa: Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma, Wydawnictwo Dig.
- Esrail, R. (2017). *L'espérance d'un baiser*. Paris : Robert Laffont.
- Filipowicz, B. (2004). Expression de l'acquiescement dans la Torâh. *Saeculum Christianum*, 11, 2, s. 5-32.
- Filipowicz, B. (2014). *Prawo karne w Syrii-Palestynie w starohebrajskich tekstach biblijnych*. W: J. Utrat-Milecki (red.). *Z dziejów afektu penalnego*, (s. 131-163), Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Filipowicz, B. (2017a). O Prof. Ludwiku Hirszfeldzie o mocy słowa, które uzdrawia u progu Grossaktion Warschau, *Kwartalnik Naukowy Fides et Ratio*, 4(32), s. 468-478.
- Filipowicz, B. (2017b). *Vas spirituale. Ćwiczenia chóralne we wzorze antycznej szkoły filozoficznej*. W: "Et super hanc petram..." *Księga pamiątkowa z okazji 75-lecia urodzin Księdza Profesora Kazimierza Szymonika*, red. M. Sławecki, (s. 239-250), Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Muzycznego Fryderyka Chopina Chopin University Press.
- Gutman, I. (red.). (2009). *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*. Redaktorzy współpracujący : S. Bender, S. Krakowski, Kraków: Fundacja Studiów Strategicznych.
- Grynberg, M. (1993). *Księga Sprawiedliwych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Guyau, J.-M. (1927). *La morale d'Epicure et ses rapports avec les doctrines contemporaines*. Paris: Librairie Félix Alcan.
- Hadot, P. (2000). *Czym jest filozofia starożytna?* Przekład P. Domański, Warszawa: Fundacja Aletheia.
- Hadot, P. (2003). *Filozofia jako ćwiczenie duchowe*. Przekład P. Domański, posłowie J. Domański, Warszawa: Fundacja Aletheia.
- Królikowska, J. (2009). *Anatomia zdarzenia konfliktowego*. W: J. Królikowska (red.) *Integralnokulturowe badanie konfliktu kulturowego*, (s. 84-119), Warszawa: Wydawnictwa UW.

- Konarski, S. (1967). *Szkolnictwo wyższe. W: Walka o oświatę, naukę i kulturę w latach okupacji 1939-1944. Materiał z terenu m. st. Warszawy i woj. warszawskiego*, zebrali i opracowali: S. Dobraniecki, W. Pokora, (s. 265-323), Warszawa: Nasza Księgarnia.
- Lambert, W. G. (2013). *Creation in the Bible and the Ancient Near East*. W: J. Scurlock, R.H. Beal (red.) *Creation and chaos*, (s. 44-47), Winona Lake.
- Marcus Tullius Cicero. (1960), *O państwie; O prawach; O powinnościach; O cnotach*. Przekład W. Kornatowski, komentarz K. Leśniak. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Marsick, V. J., Sauquet, A. (2005). *Uczenie się przez refleksję*. W: M. Deutsch, P.T. Coleman (red.). *Rozwiązywanie konfliktów. Teoria i praktyka*. Przekład M. Cierpisz, M. Kodura, G. Karnas, A. Kurtyka, (s. 378-396), Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Neyman, E. (2002). *Intymny portret uczonych: korespondencja Marii i Stanisława Ossowskich*. Wybór, opracowanie i wprowadzenie E. Neyman, konsultacja M. Ofierska, Warszawa: Wydawnictwo Sic!
- Ossowska, M. (1983a). *Egoizm*. W: M. Ossowska, *O człowieku, moralności i nauce. Miscellanea*. Zebrały i opracowały: M. Ofierska, M. Smoła, (s. 249-253), Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Ossowska, M. (1983b). *Etyka*. W: M. Ossowska, *O człowieku, moralności i nauce. Miscellanea*. Zebrały i opracowały: M. Ofierska, M. Smoła, (s. 254-258), Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Ossowska, M. (1983c). *Egoizm i altruizm a typy stosunków społecznych*. W: M. Ossowska, *O człowieku, moralności i nauce. Miscellanea*. Zebrały i opracowały: M. Ofierska, M. Smoła, (s. 387-394), Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Ossowska, M. (1983d). *Recenzja z: W. Tatarkiewicz, O bezwzględności dobra*. W: M. Ossowska, *O człowieku, moralności i nauce. Miscellanea*. Zebrały i opracowały: M. Ofierska, M. Smoła, (s. 11-13), Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Ossowska, M. (1983e). *Sily moralne wspólne wszystkim ludziom, ich źródła i rozwój przez wychowanie*. W: M. Ossowska, *O człowieku, moralności i nauce. Miscellanea*. Zebrały i opracowały: M. Ofierska, M. Smoła, (s. 298-299), Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

- Ossowska, M. (1983f). *Trzy nurty w moralności*. W: M. Ossowska, *O człowieku, moralności i nauce. Miscellanea*. Zebrały i opracowały: M. Ofierska, M. Smoła, (s. 300-309), Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Ossowska, M. (1983g). *Z etyki stosunków merkantylnych*. W: M. Ossowska, *O człowieku, moralności i nauce. Miscellanea*. Zebrały i opracowały: M. Ofierska, M. Smoła, (s. 351-354), Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Ossowska, M. (2000). *Normy moralne: próba systematyzacji*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Ossowska, M. (2004). *Podstawy nauki o moralności. Część I i II*. Wstęp, wybór i opracowanie P.J. Smoczyński, Warszawa: De Agostini.
- Simon, M., Benoit, A. (1968). *Le judaïsme et le christianisme antique. D'Antiochus Epiphane à Constantin*. Paris : Presses Universitaires de France, Nouvelle Clío.
- Smoła, M. (1983), *Bibliografia prac Marii Ossowskiej*. W: *Maria Ossowska. O człowieku, moralności i nauce. Miscellanea*. (s. 588-603), Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Stawiszyński, W. (2017). *Bibliografia patrystyczna 1901-2016: polskie tłumaczenia tekstów starochrześcijańskich pierwszego tysiąclecia*. Kraków: Wydawnictwo Benedyktynów Tynieć.
- Tarnowska, M. (opracowanie), (2011). *Życie i twórczość Geli Seksztajn*. W: *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, Tom 4; przekłady: S. Arm, I. Brzeska, M. Polit, R. Sakowska, M. Tarnowska, O. Zienkiewicz Warszawa: Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma, Wydawnictwo Dig, s. XI-LIV.
- Tatarkiewicz, W. (2009). *Historia filozofii*. Tom 2. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Tiller, B. (2018), *Ambassadrice de l'art. Moderne*. W : *Le journal de l'expo: Mary Cassatt. Une impressioniste américaine à Paris*. Musée Jacquemart-André, 9 mars – 23 juillet 2018. Issy-les-Mulineaux, Beaux-Arts&Cie.
- Vermeulen, K. (2017), *Verbal creation : from linguistic feature to literary motif in Genesis 1-11*. *SJOT – Old Testament Studies*, 2(32), s. 294-313.
- Wielka Encyklopedia PWN*, (2004). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Z dziejów podziemnego Uniwersytetu Warszawskiego*, (1961a). Wspomnienie K. Dąbrowskiej, s. 37-56, Warszawa: Iskry.
- Z dziejów podziemnego Uniwersytetu Warszawskiego*, (1961b). Wspomnienie K. Dunin-Wąsowicza, s. 237-282, Warszawa: Iskry.

Z *dziejów podziemnego Uniwersytetu Warszawskiego*, (1961c). Wspomnienie H. Hiza, s. 25-36, Warszawa: Iskry.

Żabińska, A. (2017). *Ludzie i zwierzęta*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.

Skróty :

BDB: The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon

CCL: *Corpus Christianorum, Series Latina*, Turnhout 1954

Inv. EM Cassatt 8b : Mary Cassatt "L'espalier" [épreuve b], ok. 1893 r. Paris, Institut national d'histoire de l'art, Bibliothèque, collection Jacques Doucet

J: Ewangelia wg św. Jana

Mk: Ewangelia wg św. Marka

Mt: Ewangelia wg św. Mateusza

PG: *Patrologia Graeca* 1-161, J.-P. Migne, Paris 1857-1866

PL: *Patrologia Latina* 1-217, J.-P. Migne, Paris 1878-1890

Rdz: Księga Rodzaju

SCh: Sources Chrétiennes. Paris 1941

SJOT : Scandinavian Journal of the Old Testament